

Tidsresa i Kalix älvdal

FORNTID
I NORRBOTTEN

VÄGAR TILL FORNTIDEN

Gång på gång korsar vi deras vägar, utan att vi ens märker det. Vi väljer en lämplig rastplats vid en sandstrand, kanske för att bada eller slå upp ett tält. Vi färdas över vidsträckta tallhedar och följer vandringsleder för en stunds avkoppling – målet kan vara ett bra fiske, hägrande bär- eller jaktmarker. Vi kliver på flertusenåriga boplatser, passerar fångstanordningar och visten som nyttjats under flera hundra år, men som nu fallit i glömska. En resa i Kalix älvdal kan bli en upptäcktsresa på vägar till forntiden. Längst bak i broschyren finns ett urval av besöksvärda miljöer i kommunerna längs Kalix älvdal. Med dem som utgångspunkt kan du färdas från stenåldern och in i 1900-talet – trevlig tidsresa!

*Vägar på land är en sen före-
else i människans historia. Un-
der lång tid var vattenvägar-na
allenarådande. På bilden syns
en så kallad kavelbro – byggd
längs en kärrväg som sträckte
sig inom Kalix kopparverk. Ka-
velbron på bilden är inte ”från
tiden”, 1600-talet, den är en
rekonstruktion av
den ursprungliga.
Foto: Patrick Degerman.*

*Det går ganska snabbt att trampa upp en stig. Stigar som den på bilden kunde säkert finnas även på forntiden.
Foto: Patrick Degerman.*

NORRBOTTEN

Länet Norrbotten är i ett historiskt perspektiv ungt. Eget län blev det först efter 1809 års krig – dessförinnan var man en del av Västerbotten. Namnet Norrbotten är däremot betydligt äldre. ”Norra botten” betecknar området längst in i viken – Bottenviken! På 800-talet omtalas i sagorna en kung Faravid som ska härska över kvänerna. Enligt sagan bodde kvänerna i norra Skandinavien och hade egna lagar. Om, hur och var Faravid regerade får vi nog aldrig veta, men håll med om att tanken på en egen ”Norrbottneskung” eggat fantasin! Först efter freden i Nöteborg 1323 införlivades området i det svenska riket, som då insett dess rikedom och potential att beskatta. Innan dess tycks området under mycket lång tid ha tillhört en östlig kultursfär.

De arkeologiska spåren visar på att likartade kulturinfluenser spritts över ett ofantligt område, från ishavskusten till långt borta i Ural. Klart är att ”norra botten” varit befolkad ända sedan inlandsisen släppte sitt grepp om området, för omkring 10 000 år sedan. Människor har under årtusenden färdats genom landskapet. Då fanns ingen ödemark, bara nya områden att upptäcka. Man levde i små grupper och tog del av det överskott naturen gav. Vi vet inget om dessa människors världsbild, men mycket talar för att de kände till stora områden. Kanske kunde de också göra sig förstådda på flera språk? Emellanåt möttes de och utbytte erfarenheter och tillförde nytt blod till gruppen.

EN MÖTESPLATS

Vilka de första norrbottningarna var är svårt att säga. Kanske rör det sig om flera kulturgrupper som avlöst varandra, eller så kan det vara samma befolkning som med tiden anammat olika traditioner. I Norrbotten möts samisk, finsk och svensk kultur. Under 700-talet e Kr kan den samiska kulturen urskiljas i det arkeologiska materialet. De var då nomader som följde sina renar på de årstidsbundna vandringarna. Någon gång under 1100-talet tycks finska befolkningsgrupper ha slagit sig ned i Tornedalen och utvecklat en jordbrukskultur, samtidigt som de svenska intressena trängde på söderifrån.

LÅGMÄLT

Människans påverkan på det norrbottniska landskapet har lämnat cirka 20 000 kända fornlämningar efter sig. Säkert finns det betydligt fler, men det är vad som är känt till dags dato. Några av dessa vårdas och har gjorts tillgängliga för besökare. Måhända är de arkeologiska spåren i norr inte lika monumentala som i söder, men de är ingalunda fattigare. Människan har helt enkelt inte haft behov av att befästa sin makt synligt genom praktfulla byggnadsverk. Detta innebär inte att det saknades stora män och kvinnor – de har säkert funnits. Norrbottens fördel gentemot landet i söder är att det är jämförelsevis orört. Här finns mycket att upptäcka – både för arkeologerna och för den nyfikne resenären.

*Lågmälda fornlämningar: Vad återstår att se av kåtan sedan virket förmulnat? Jo, härden. Med tiden täcks den med mossa, kapslas in av naturen.
Foto: Hugin & Munin.*

Människa och vatten hör ihop. Vattnet innehöll föda och gav dricksvatten. Vattnet var vägen till omvärlden; till nya boplatser och möten med människor. Landet borta i horisonten – vad kunde det finnas där?
Foto: Patrick Degerman.

VATTEN

Föreställ er att ni ska välja en plats att tälta på. Ni ska vara borta i tre månader och får inte ta med er mat och dryck. Var skulle ni välja att resa tältet? Utanför matvaruaffären, svarar den kvicktänkte och det är nog det bästa svaret. Hade ni valt stranden av en sjö eller en älv i skogen, hade ni nog varit halvt ihjälsvultna då tiden var över. Även om det historiskt sett hade varit det rätta svaret. För hur gör man? Hur skaffar man mat för dagen och hur tar man hand om en älg – till exempel? Hur tillagas maten utan spis? Tänk om ni också var tvungna att ordna allt annat själva: kläder, tält, madrasser, täcken, kuddar, redskap, toapapper, plåster, eld och värme. Och om det var vinter...hjälp! Visst är det skrämmande att vi är så hjälplösa idag. Det här klarade man förr – med glans. Allt vi människor behövde fanns i naturen. Vi var sedan 10 000-tals år en del av naturen – det känns mycket avlägset idag.

VID STRANDEN

Landskapet förändras. Landhöjningen har fört stenålderns hav långt bort, men den forna stranden är inte svår att föreställa sig, konturerna i landskapet finns kvar. Landhöjningen måste ha förundrat folk redan under forntiden. Då var landhöjningen snabbare än idag. Under ett par generationer kunde en havsvik grunda upp och bli obrukbar. Människan följde den vikande strandlinjen och de slog sina läger i gynnsamma lägen. Det är längs de forna stränderna vi idag återfinner deras boplatser. Ibland avtecknar sig bostäderna i markens mossor, ibland är rester av den forna vardagen blottade i sanden. Skörbränd sten från kokgropar och eldstäder framträder röd och kantig. Spill från redskapstillverkning i form av flisor av kvarts avtecknar sig vita och skinande i den ljusbruna sanden. Kraftigt rödfärgad sand och väl lagdastensamlingar är ovanliga, men de finns, t ex i Ansvar och vid Lillberget.

Namn på sjöar kan påminna om landhöjningens effekter, Sladan och Högsjöfjärden t ex. "Slada" betyder grund havsvik, men Sladan i dag är en insjö. Högsjöfjärden är ingen fjärd, utan den förbinds med havet via en å. Foto: Patrick Degerman.

Graven återskapades efter utgrävningen – rödockran lyser röd. Skelettet avtecknade sig som en gul massa, förmodligen tillhörde det en kvinna. Foto ovan: Hugin & Munin, nedan: Silvermuseet/Lars Liedgren.

ANSVAR OCH LILLBERGET

Stenålderns Ansvar och Lillberget låg djupt inne i en fjärd, den hade samma sträckning som Kalixälven idag. I fjärden fanns flera öar, vikar och sund – den erbjöd goda boplatslägen och fångstplatser för säl och fisk. På några öar valde människor att slå sina läger och de nyttjade öarna som boplatser i flera hundra år. Människor hann födas och dö, i flera generationer. Två sådana öar finns i Ansvar och vid Lillberget norr om Överkalix. Där avtecknar sig den forntida vardagen, trots att upp till 7000 år förflutit. Det är en obegriplig tidsrymd.

I Ansvar finns en miljö med synliga lämningar efter både liv och död. Det är ovanligt. Spår från livet under stenåldern, med lämningar efter boplatser, finns det gott om. Men döden gäcker oss – hur begravde man de döda? I Ansvar får vi svar på frågan. Där finns flera väl synliga gravar och en av dem har undersökts. Den döda hade förmodligen legat insvept i en fäll som rullats runt kroppen. Händerna låg samman över bäckenet och benen låg tätt mot varandra. Huvudet hade dränkts in med rödockrablandad sand – röd som blod. Rödockra är bränd, rosthaltig jord och den påträffas i stenåldersgravar i Norrbotten. Rödockran var en del av den rituella världen. I graven, som daterades till 5000 f Kr, fanns en pilspets och en skrapa av mörk bergart; skaften av trä hade sedan länge förmultnat.

Graven visar på en omsorg om de döda och att människorna hade en föreställning om livet efter detta. Trodde man på pånyttfödelse? Det var inte alla som begravdes så här. Forntidens gravar var tillägnade de främsta i samhället, de som av olika skäl var betydelsefulla, såväl män, kvinnor som barn. Hur och var andra begravdes är det ingen som vet. Kanske i havet, eller på heliga platser ute i det fria?

BOFASTA?

Med utgrävningarna vid Lillberget fick vi ny kunskap om Norrbottens förhistoria. Det är den äldsta ”kamkeramiska” boplatser i Sverige, den dateras till 3900 – 3600 f Kr. Mycket tyder på att här har man varit bofast. I vanliga fall nyttjades boplatserna säsongsvis. Människorna flyttade mellan olika läger allt efter säsongernas och födotillgångens växlingar. Lillberget var förmodligen en bas varifrån man kunde göra jakt- och fångstturer till andra ställen. Om så behövdes. Och via vattenvägen färdades man till sina fränder vid andra stränder.

Vid Lillberget syns lämningar efter flera hyddor, de ligger med långsidan ner mot den forna stranden. Här påträffades rikligt med krukskärvar och de kunde fogas samman till en kruka som rymt 35 liter. Det var med andra ord stora krukor och de användes som förrådsdunk för mat. Krukornas dekor och form visar att de människor som tillverkat dem tillhörde den kamkeramiska kulturen. Den fanns inom ett stort område österut, ända bort mot Ural. Krukorna var inget man flyttade runt med, de stod där de stod, förmodligen nedgrävda en bit i sanden.

Vid utgrävningarna framkom också en pärla av koppar – det är det äldsta kända metallföremålet i Sverige! I Ural framställdes koppar vid denna tid. Rester efter små lerfigurer hittades också, däribland en välbevarad säl. Den låg intill en grav och även här hade man använt rödockra. Graven låg mitt bland hyddorna – döden var en del av jorde-

Gropen efter den nedgrävda hyddan syns ännu tydligt. Genom att gräva ner golvet i marken fick man bättre temperatur inomhus. Bakom hyddan låg stranden – idag en myr. Foto: Hugin & Munin.

EN SLAGS STENÅLDER...

Skörbränd sten är ett vanligt kännetecken för forntida boplatser. Stenarna har spruckit och blivit skärviga eftersom de hettats upp flera gånger. Heta stenar var användbara till mycket. De var värmemagasin för bostäder, de lades i träbunkar och skinnsäckar för att koka t ex soppor och grytor. Kockärl för eldstäder är en sen historia. Skörbränd sten härrör också från kokgropar – tänk vad stenar kan berätta mycket!

...FAST PÅ BRONSÅLDERN!

Vid Granån finns lämningar efter ett forntida storkök. I en sandig sluttning ner mot det forna havet ligger mängder med kokgropar och de är från bronsåldern, 1800 – 500 f Kr. Då var platsen en udde i skärgården, varifrån det var nära till havets resurser. Kokgropar användes inte enbart för att koka mat, lika viktiga var de för att bereda mat. Här kunde kött torkas snabbt, innan det angreps avflugor. Här kunde sälspäck smältas till tran – forntidens impregneringsmedel och bränslet till oljelampor. Kanske var Granån en fångststation där fisk och säl bereddades i stora mängder. Där tog man tillvara på säsongernas överflöd för att skapa ett förråd för kärvare tider – vintern.

EN BRONSÅLDERSHÖG

Bronsåldern möter oss på höjder som ligger omkring 30 m över den nuvarande havsytan. De som levde då färdades längs en kust som såg helt annorlunda ut än dagens. Här fanns fjordliknande vikar med inner- och ytterskärgårdar. Långt inne i en fjärd fanns en speciell ö, i alla fall valdes den ut som en gravplats och det blev en ovanlig grav som byggdes. Till skillnad från de vanliga rösen av sten byggdes en hög av mestadels sand och grus. Espinarahögen – ett märkligt namn – är Norrbottens enda kända gravhög från bronsåldern. Man kan fråga sig varför den starka rösetraditionen bröts just här – kom högbyggarna ”utifrån”?

*I Sydsverige finns gravhögar ”i parti och minut”, här i Norrbotten är Espinarahögen en raritet!
Foto: Hugin & Munin.*

VANLIGT – OVANLIGT

Gravarna är en länk till det forntida livet. Under bronsåldern anlades t ex rösen i såväl Bohuslän som i Norrbottens kustland och i stora delar av Finland. Man gjorde likadant – begravde de döda på samma vis, enligt en viss tradition. Det visar att människor hade en gemensam religion och det var bara möjligt om man stod i nära förbindelse med varandra. Människorna var således en del av ett större sammanhang.

Norr om Ö-vikstrakten är endast två gravhögar kända, Espinära- och Sangishögen. Vad beror det på? Den traditionen verkar inte finnas här i norr. Sangishögen, på bilden bredvid, är från vikingatiden, 800 – 1050 e Kr. Vid en undersökning hittades bl a ett svärd. Var det en grav för en viking som avlidit på en handelsresa i nordliga farvatten? Tänk dig ett vikingaskepp segla på Sangisfjärden!

Foto: Patrick Degerman.

Snart återstår endast härden i kátans mitt – allt av trä försvinner. Den gröna och frodiga markytan på tallheden är snart också ett minne blott. Det är spåren efter ett rengärde som gödslats av renarnas spillning. Så möter oss den samiska kul-turen ute i markerna. Här i Mossaudden, strax söder om Överkalix. Foton: Hugin & Munin.

EN ANNAN LIVSSTIL

Det är stor skillnad mellan brons- och järnåldern i södra Sverige och längs Kalix älvdal. I Sydsverige fanns en fast bebyggelse med gårdar och jordbruk redan under bronsåldern. Under järnåldern, 500 f Kr –1050 e Kr, fanns byar och bebyggda handelscentra. Här ser det an-lorlunda ut. Spår av odling finns, men de är sporadiska och någon fast jordbruksbebyggelse är ännu inte känd. Men det betyder inte att här var folktomt. Bara att det liv som levdes har efterlämnat andra spår än de vi kan se i södra Sverige.

Under långa tider, flera tusen år, levde människorna som de alltid gjort. De flyttade mellan olika säsongsboplatser för att komma nära den bästa jakten och fisket. I stort sett. Men så skedde en förändring, människan sökte sig till ett annat näringsfång och ändrade därmed livs-stil. Inte alla, men vissa. Runt om i Norrbotten uppträder en ny slags bo-plats som kännetecknas av härdar. De påträffas vid goda renbetesland och gärna intill sjöar. För de människor som anlagt härdarna stod renen i centrum – vi skönjer den samiska kulturen. Den växer fram successivt under järnålderns andra hälft. Härdar och boplatser av sten-ålderskaraktär är dessa traktors motsvarighet till gårdslämningarna i Sydsverige.

SAMERNA

Samernas visten återfinner vi genom kátans härd – den var värme- och ljuskällan i den flyttbara bostaden. Härdarna är stenfyllda och har vissa typiska former, det fanns en beprövad tradition bakom byggandet. Strax norr om Linafallet ligger det några härdar på rad. Tallheden lyser vit av mossa. Området brukas idag som renbetesland av Ängeså sameby. Vid Mossaudden, väster om Kalixälven, finns flera områden med härdar av olika ålder – du ser ett sentida viste på fotona till vänster. Markerna bär det avslöjande namnet Kåtalandet – ett svenskt namn. Vanligast är att de samiska namnen lever kvar, speciellt i fjällvärlden. Där finns ett helt landskap med berg, sjöar och dalgångar som brukats och beskrivits av samer i flera hundra år. Naturen gav skepnad åt gudar och gudinnor – fjället Áhkka (Akka) var urmodern Máttaráhkka's hemvist. Vid heliga stenar, ”seittar”, nedlade samerna offergåvor. Namnen i landskapet be-varades, men samernas religion fördrevs av svenska kyrkan.

Kristnandet av samerna tog fart under 1600-talet. Då beslutades att kyrkor skulle byggas i lappmarken, däribland i Jokkmokk och Jukkas-järvi. Gällivare ”Ettöreskyrka” började byggas först 1747. Kanske kan det tyckas märkligt att samerna kristnades så sent, men det är det inte. Betänk att samerna var nomader som följde renen på dess årstidsbund-na vandringar. De levde ett liv som var väsensskilt från övriga bofasta, jordbrukande ”svenskar”. Och varför överge de gamla gudarna och gu-dinnorna som man kände så väl? Så hade nog alla resonerat innan de genomgått kristnandets process. Vid kusten fanns en bygd och kyrkor – Kalix kyrka uppfördes under 1400-talet. Det var omkring 400 år senare än de första kyrkorna började byggas i Sydsverige. Den nya religionen tog tid att införa – överallt.

Kalix kyrka är den nordligaste medeltida kyrkan i Sverige. Förmodligen började den byggas vid 1400-talets mitt. Foto: Patrick Degerman.

*Byarna vid Kalixälvens yttersta del är förmodligen bland de äldsta i Kalix socken. Här ligger t ex Gammelgården och Börjelsbyn, som fotot är från.
Foton sid 14 & 15: Patrick Degerman.*

BYGDEN ETABLERAS

Kyrkorna och kapellen förde annat med sig än själva kristendomen. Med kyrkan följde en organisation och en metod att bokföra befolkningen. Det gillades av staten som härmed fick ett grepp om den nordliga landsändan. Med kyrkorna skapades ”ankare” för en fast bebyggelse och därmed befästes också en svensk bygd, inordnad i det blivande konungariket Sverige. För detta var trakter som präglats av starka östliga intressen och traditioner, någon exakt gräns mot Norge var heller inte fastslagen.

Kalix sockenkyrka byggdes vid Kalixälvens mynning – vid segelleden. Det äldsta dokumentet som påtalar en kyrka är från 1472, då invigde ärkebiskop Jakob Ulvsson ett altarskåp. Kyrkan hade säkert tagit flera årtionden att bygga och arbetet hade utförts av sockenborna. Det kan ha funnits en föregångare av trä, traditionen utpekar både Gammelbyn och Siknäs som kyrkplatser. När den första skattelängden över socknen skrevs 1543, fanns 33 byar med sammanlagt 184 gårdar, varav fyra låg i nuvarande Överkalix. Bland byarna fanns t ex Övermorjärv, Kamlunga, Rolfs, Månsbyn, Pålänge, Storön, Töre och Siknäs. De hade etablerats under medeltiden, 1050 – 1525.

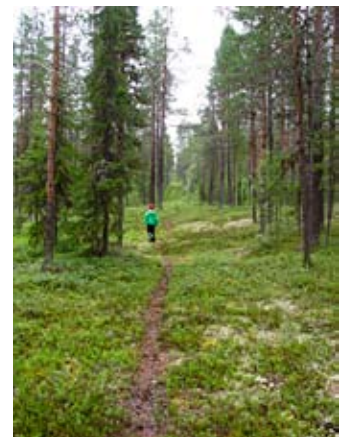

BYGDEN VIDGAS

I byarna fanns odlings- och betesmarker men de förfogade även över fiskevatten. För bönderna var fisket av största betydelse; älven gav lax, träskan gädda och havet strömming och säl. Under medeltiden var fisk en viktig handelsvara och den skapade välstånd hos många, liksom att den gav staten skatteintäkter. Fiske och jakt har alltid spelat en stor roll för befolkningen här, och när nästa bosättningsfas inleddes under 1600-talet, blev näringarna än viktigare. Nu skulle marginellare jordar tas i bruk, i trakter utanför den medeltida bygden.

Under 1600-talet var Sverige en stormakt, där det gällde att befästa landområden. Så även i Norrbotten och Kalix älvdal. Staten uppmuntade därför folk att bli nybyggare. Moroten var skattefria år och befrielse från utskrivning i krig. Ett sådant nybygge var Keinosuando i Gällivare; det var ett av de första i nuvarande Gällivare kommun. Dit flyttade 1695 Hindrick Eriksson med familj, de kom från Lovikka utanför Pajala. Årtiondena därefter togs fler nybyggen upp i trakterna, en del av Hindricks och Margaretas barn. Nybyggarna var de första bofasta bosättarna i ett område som nyttjades av samer. Keinosuando övergavs på 1820-talet och husen flyttades – idag är nybygget en glänta vid Vettasjokis strand.

*Nybyggarna i Keinosuando vandrade i väglöst land från Lovikka – en sträcka på fem mil fågelvägen. Idag behöver du bara gå en km från P-platsen!
Foto: Hugin & Munin.*

*En av husgrunderna i Kosjärven
– omgiven av små odlingsrösen.
Fotot på andra sidan är också
från Kosjärven.
Foton sid 16 & 17: Patrick Degerman.*

ETT SVEDJEBRUK?

Att vara bonde förutsatte inte nödvändigtvis bofasthet. Inte heller gödsling och plöjning av marken i vanlig bemärkelse. Det fanns också svedjebruk, där man brände mark som odlades en tid för att sedan flytta vidare. Så kan det också ha gått till i Norrbotten. Känt är att svedjefinnar stod för en bosättningsvåg som tog fart på 1500-talet. De flesta kom från Savolax. Gustav Vasa uppmuntrade dem att bosätta sig i obrukade skogsbygder – Finnskogarna i Värmland och Dalarna är kända exempel.

En del slog sig ned i Kalix älvdal, en sådan plats är sannolikt Kosjärven, strax norr om Kalix. En höglänt backe vid Kosjärvens strand med milsvida skogar runt om – bättre än så kunde det inte bli. Sjön gav fisk, skogen villebråd men också odlingsmark. Innan svedjan tändes hade skogen huggits ned – askan gjorde marken näringsrik. Med enkla redskap odlades sedan korn, råg och rovor och efter några år, när marken gett sitt bästa, togs nya svedjor upp. Kombinationen av svedjebruk, jakt och fiske gjorde att svedjefinnarna var jämförelsevis förmögna. Det är det nog få som vet. Lika obekant är förmodligen att många av Sveriges första utvandrare, de som gav sig av till Amerika på 1600-talet, var svedjefinnar. Det sägs att de blev populära bland indianerna eftersom de kunde bada bastu och paddla kanot!

EN TID AV EXPANSION

1600-talet var en tid av expansion och förändringar. Genom nybyggerna nådde den bofasta befolkningen även inlandet. Ibland uppstod konflikter mellan samer och nybyggare om rätten till fiskevatten och renbetesland, men mötet mellan de två kulturerna förde också gott med sig. Det var lika vanligt med förhållanden där samer och nybyggare samarbetade. En del samer övergav också rennäringen och blev nybyggare.

Staten hade fler syften med nybyggarna. De behövdes för försvaret av landsändan, i mån av krig, men de bjöd också arbetskraft som var tillgänglig för staten. Stormakten Sverige var kostsam och en säker inkomstkälla var exporten av ädla metaller, som koppar och silver. Falu koppargruva och Sala silvergruva gick för högtryck. Även i Norrbotten fanns fyndigheter av dessa metaller, men hur få dem ur berget då det saknades arbetskraft? Det behövdes anläggare som kunde bygga upp ”industrierna”, gruvarbetare, skogshuggare och kolare. Till exempel. Dessa yrkeskunskaper fanns inte hos lokalbefolkningen, men den kunde läras upp av ”importerad” sakkunskap. Dessa rekryterades från bruksorter i södra Sverige och blev med tiden norrbottniska bruksläkter. Med gruv- och hyttnäringen infördes en ny näringsgren i länet.

*Hyttan drevs av vattenkraft och byggdes därför vid Moån. På hyttområdet fanns fler byggnader och spåren efter dem är tydliga än idag. På fotot syns resterna av hyttan.
Foto: Patrick Degerman.*

KALIX KOPPARVERK

Att se en nedlagd ”industri” kan kännas som ett misslyckande, man frågar sig – var det lönt? Vilket enormt arbete som lagts ned och vilka ofrukt samma kostnader det inneburit. Det är lätt att vara efterklok, men hur skulle världen se ut om vi aldrig provade. Och misslyckades. Allt som människan företagit sig har ändå lett till något. Vissa saker var livskraftiga nog att bygga vidare på och utveckla, annat förkastades och kanske tog man ett steg tillbaka. Började om. Tiden fick utvisa varthän det skulle leda. Så är det även nu – och i framtiden.

Kalix kopparverk kan tyckas som ett företag dömt att misslyckas – med facit i hand och med dagens ögon sett. Men då blir det fel. För att kunna bedöma måste man backa tillbaka till 1600-talet och utgå ifrån hur det såg ut vid den tiden. Kalix bofasta befolkning fanns vid kusten och längs älvdalen. Den levde av jordbruk, jakt, fiske, handel och sjöfart. Samerna levde av rennäring men på rörlig fot. De hade sedan 1608 ett kapell i Jukkasjärvi, medan bönderna åkte till kyrkan i Kalix. De som kom långväga övernattade i sina kyrkstugor. Kyrkan var centrum för både andligt och världsligt. På kyrkbacken och från predikstolen spreds nyheter från både när och fjärran. Kort sagt – man hängde med.

Och så en dag hände något i skogarna vid Bodträsket. Man började bryta kopparmalm, kola skog i milor, bygga hytta och smälta malm till ren koppar. Det var stort. Det var något helt annat än man var van vid. Silvermalm hade brutits i Nasafjäll sedan 1630-talet och tio år senare började järnmalmsbrytningen vid Masugnsbyn. Gruvdriften vid Kalix kopparverk tycks komma igång under 1650-talet. Koppar, silver och guld var metaller ”värda sin vikt i guld” vid denna tid. I samtidens rådande politik, merkantilismen, ansågs dessa metaller vara vägen till rikedom, så fynden väckte stora förhoppningar och ledde till kraftfulla satsningar.

Kalix kopparverk drevs av och till under en period på cirka 200 år. Frågan är om kopparverket någonsin gick med vinst. Bönder från byar runtom anlätades för anläggningsbyggande, gruvarbete och vedhuggning. De fick lära sig bygga resmilor och kunde därmed leverera träkol från skogen hemmavid till bruket. Arbetet vid hyttan krävde specifik kunskap och den hämtades utifrån. Bostäder byggdes liksom en kärrväg mellan gruvorna och hyttan vid Moån. Malmen bröts genom tillmakning, d v s eldar, samt med krut och då den grovrensats från gråberg fraktades den till hyttan för rostning. Skogen kalhögs för att få kolved. Idag är det forna kopparverket en fridfull plats i skogen vid Bodträsket.

*Gruvhålen har fyllts med vatten, byggnaderna har rasat samman och förmultnat. Kolmilorna är tömda på kol och bildar ”tårtbottnar” i landskapet. Den gamla kärrvägen går ännu över myr och fast mark.
Foto: Patrick Degerman.*

VATTENKRAFT

De ”industrier” som fanns under 1600-talet och fram till 1800-talets slut drevs av vattenkraft. Järnbruk, sågverk, silver- och kopparverk anlades vid åar med lämplig fallhöjd. Dammar byggdes varifrån vattnet leddes till verkens vattenhjul. Hjulen satte fart på blåsmaskiner, hamrar och sågramar.

Vattenkraften nyttjades också i böndernas hushåll för att driva t ex vadmalsstampar och skvaltkvarnar. Skvaltkvarnarna var små och enkla och krävde inga större anläggningar. Där malde bönderna det mjöl de förbrukade inom hushållet. Vid sekelskiftet 1900 var det vanligt att man gick samman i byarna om en stor kvarn med anställda mjölnare. En plats där man kan följa en sådan utveckling är Pålängeån. Här byggdes till sist också ett kraftverk – elektriciteten drev en kvarn och en såg.

PÅLÄNGEÅN

Pålängeån nyttjades maximalt. Från Kvarnträsket ned till Siknäs fjärden, en sträcka på ca 1 km, hade fyra byar skvaltkvarnar: Pålänge, Ryssbält, Storön och Sören. Pålänge var först på plats, byn hade två kvarnar, den ena kombinerad med en såg. Skvaltorna kan mycket väl ha funnits under medeltiden, 1050 – 1525. Då etablerades nämligen byarna i området. De två kvarnstenarna på bilden kanske härrör från Storö kvarn?

För att kunna reglera vattennivån byggdes en spardamm vid Kvarnträsket. Du ser rester-na av den på fotot nedan. Varje kvarn hade sedan en egen damm med lucka och ränna till vattenhjulet.

Samtliga foton: Patrick Degerman.

Slaggen från masugnen bildar en magnifik hög. Den är 6 m hög och breder ut sig på en yta av 100 x 50 m. Ett litet tips: det är ett bra smultronställe!

Fotot på andra sidan visar kvarnen som uppfördes vid masugnen 1886. Byggmaterialet är slaggtegel. Kvarnen var mycket modern för sin tid och drevs fram till 1953. Samtliga foton: Patrick Degerman.

TÖREFORS BRUK

Inte långt från Pålängeån ligger Törefors bruk. Det anlades under bruks-epokens glansperiod, sekelskiftet 1700/1800. Det fanns ett 15-tal bruk i Norrbotten och de växte upp till små samhällen, så även Törefors. Här fanns förutom bostäder, ekonomibyggnader och verksbyggnader även en handlare, skräddare och skomakare. Bruken bildade en skarp kontrast till landskapets övriga bebyggelse, inte minst med sina rödmålade hus. Det första som uppfördes på Törefors bruk var ett sågverk – mannen bakom verket var Samuel Gustav Hermelin, titulerad både friherre, bergsråd och baron! Ett par år senare fick han tillstånd att uppföra en stångjärnssmedja, där tackjärn bearbetades till smidbart järn. Men bruket framställde inte tackjärn själv – här fanns ingen masugn. Det köptes från Strömsunds bruk i Råneå. År 1875 stod så en modern masugn klar, men då lades stångjärnssmedjan ned. Och brukens tid var förbi – ny teknik med en rationell industri skapade en massiv bruksdöd.

NAUTANEN

Den förindustriella tiden med järnbruk och Kalix kopparverk var över – vid sekelskiftet 1900 stundade nya tider. Ny teknik medförde att man kunde tänka större och rationellare – högproduktivt med dåtidens mått mätt. År 1900 byggdes gruvsamhället Nautanen upp kring en kopparfyndighet som påträffats två år tidigare. Den framstod som mycket lovande och i rask takt växte en industri fram på de skogsbevuxna bergen öster om Koskullskulle. Krossverk, anrikningsverk, brikettverk, kraftverk och bessemerverk. Linbana, vägar, bostäder, handlare, skolor och Folkets Hus – ett helt samhälle med som mest 400 invånare. År 1907 lades verksamheten ned, kopparpriset hade dalat och i bergen sinade kopparmalmen. Gruvorna med personliga namn som Anna, Maria, Dagny, Karl, Fredrik och Max, stängdes. Verksbyggnader skrotades, hus flyttades och Nautanenborna drog vidare till andra gruvor och industrier. Byggnaderna vid Torget framträder t ex med husgrunder och vägen upp till gruvan 29:an finns kvar. Utsikten från 29:an är fantastisk, men anblicken av gropen där anrikningsverket stått är raka motsatsen. Ett kopparverk efterlämnar industriavfall, och därför saneras Nautanen. Miljöfarligt avfall tas bort, men fornvårdsområdet Nautanen kvarstår. Och det är väl värt ett besök!

VID KEBNEKAISE

Kalixälven är 43 mil lång och har sitt källflöde vid Kebnekaise. Älven mynnar i Bottenviken vid Kalix – staden namngavs efter älven. Ordet Kalix betyder den kalla, kyliga eller svala (älven). Kalixälven är tämligen ovanlig för att vara en Norrlandsälv – den är inte utbyggd! Här har inga kraftverk och dammar ändrat älvens naturliga lopp.

Kebnekaise är ingen tokig plats att sluta den här berättelsen vid. Säkert vet du att det är Sveriges högsta berg, cirka 2 103 m över havet. Men visste du att egentligen så bär fjället fel namn? Kabnekaise är nord-samiska, ”Giebmegáisi”, och betyder Kitteltoppen – ett spetsigt fjäll format som en kittel. Så ser inte Kebnekaise ut, men det gör däremot fjället bredvid, Tuolpagorni. Enligt samerna bar fjällen rätt namn förr. Kan det ha varit någon lantmätare som någon gång gjort fel?

Ett sätt att ta sig till Kebnekaise är att vandra från Nikkaluokta. Den lilla byn ligger vid vägs ände, därefter tar Kungsleden vid. Och som av en händelse kan du förströ dig med fornlämningar även längs Kungsleden! Fast det är inte märkligt att det finns fornlämningar i sådana lägen. Eller vad sägs om ett fångstgropssystem som skär mellan två naturliga hinder: ravinen vid Čievrrajohkas och våtmarken vid Láddjuvággi. En sträcka på 1 400 m med 75 fångstgropar!

Kapellet i Nikkaluokta invigdes 1942, arkitekt är C. Johansson. Foton på båda sidor: Hugin & Munin.

TIDSRESA I KALIX ÄLVDAL

1. TÖRE

Törefors bruk. Sväng mot Töre vid E4 och kör genom tätorten – bruket ligger vid Töreälven.

2. PÅLÄNGEÅN

Pålängeån med kvarnlämningar. Sväng av österut från E4 vid Töre – beläget strax före Pålänge.

3. KOSJÄRV

F d bosättning. Belägen ca 5 km norr om E4, vid vägen mellan Kosjärv och Kamlunge. Strax norr om Långviken.

4. SANGIS

Sangishögen. Övre Norrlands enda hög från vikingatiden. Belägen vid E4, strax söder om Sangis.

5. GRANÅN

Kokgropar och boplatser från bronsåldern. Sväng västerut från väg 398 i Björkfors. Platsen ligger i västra utkanten av Granån.

6. HÄLLFORS/ESPINÄRA

Espinärahögen. Gravarna från bronsåldern. Belägen vid väg 398, cirka 3 km norr om Björkfors.

7. KALIX KOPPARVERK

Kopparbruk med bl a gruvor och hyttområde. Från väg 398: sväng västerut i höjd med Oja. Före Flakadalen: sväng söderut och passera Bodträsket. En 5 km lång stig leder förbi gruvor, bosättningar och fram till hyttområdet vid Moån.

8. MOSSAUDDEN

F d samiskt viste med härdar. E10, norr om Morjärv: sväng västerut vid Mjölafors och fortsätt 7,5 km.

9. LILLBERGET

Boplatser med hyddbottnar från stenåldern. Beläget vid E10, strax norr om Överkalix.

10. ANSVAR

Stenåldersboplatser med gravar. Beläget 5 km söder om Jokkfall, på västra sidan Kalixälven. Sväng västerut mot Dammiberg.

11. LINAFALET

Samiska härdar. Från E10: sväng av i Hakkas och kör mot Satter. Sväng söderut i Ruuti och kör 6,5 km. Härdarna ligger strax norr om Linaälven.

12. KEINOSUANDO

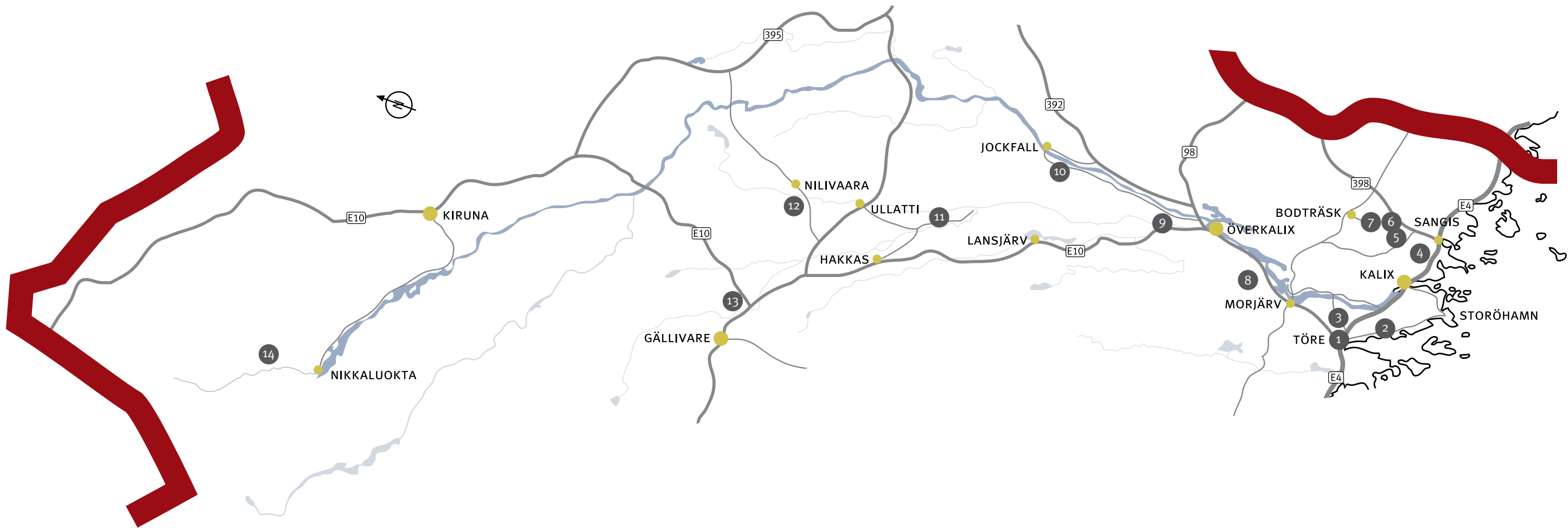
F d nybygge. Beläget 5 km sydväst om Markitta. Från E10: sväng av i Leipojärvi och kör mot Nilivaara.

13. NAUTANEN

F d gruvsamhälle. Beläget nordöst om Koskullskulle. Avfart från E10: ca 5 km norr om vägskil till Gällivare och Malmberget.

14. NIKKALUOKTA

Fångstgropssystem. Beläget intill Kungsleden, 5 km väster om Nikkaluokta. Vägen till Nikkaluokta går från Kiruna.

ANDRA BESÖKSMÅL LÄNGS VÄGEN

1. Storöhamn 2. Kalix kyrka 3. Hyttgården
4. Gällivare hembygdsområde Kvarnbacken
Foton: nr 1-3: Patrick Degerman. Nr 4: Gellivare Bildarkiv.

VID KALIX – ÖVERKALIX

Det finns mycket sevärt att stanna till vid när du reser i Kalix älvadal. Du kan upptäcka tilltalande miljöer som bara finns där, t ex Storöhamn strax söder om Kalix. På gamla bruket i Töre finns Hyttgården med utställning och sommarkafé. Besöksvärd är Kalix kyrka och Englundsgården – en släktgård från 1600-talet med sommarkafé. Är du på väg till Överkalix och kommer söderifrån, passerar du Holgers Traktormuseum i Svartbyn. Norr om Överkalix finns hembygdsgården Martingården. Nordväst om Överkalix ligger nybygget Rikti-Dokkas från 1800-talet. Om du besöker Jokkfall, kan du leta dig till en miljö med genuina skogsarbetarköror – där finns informationsskyltar. Så även vid fornlämningarna i Sanningslandet vid Lansjärv.

ÅT GÄLLIVAREHÅLLET

Stannar du till i Gällivare kan du besöka Hembygds-museet. Där finns det unika Myggmuseet samt utställningar om samernas, nybyggarnas och skogsbrukets historia. Hembygdsområden finns bland annat i Gällivare, Markitta och Nilivaara. I Kaitum finns Kaitumkapellet, som invigdes 1964 till minne av Dag Hammarskjöld.

KALIX ÄLVDAL

Vad är mest upplevelsevärt: något som är 7000 år gammalt, eller drygt 100 år? Gravar från stenåldern, samiska visten eller tidiga industrier? Du behöver inte välja, du kan få ta del av allt! Eller välja besöksmål beroende på vart du tänker åka. För så är den här broschyren upplagd.

Norrbotten är stort och fornlämningarna många. För att kunna presentera det hela har länets fornlämningar delats in efter de fyra älvdalarna – här handlar det om Kalix älvdal. Ett 15-tal besöksmål har valts ut och vägen fram är förberedd med skyltar och information. Läs broschyren och låt dig inspireras till en utflykt – en tidsresa i Kalix älvdal.

